

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 110

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social Work

Volume 110

---

## СОЦИАЛНАТА ЧУВСТВИТЕЛНОСТ КЪМ ПРОБЛЕМИТЕ НА ДЕЦАТА И ТЕХНИТЕ ПРАВА

ВЯРА ГЮРОВА\*

**Резюме:** Студията представя в исторически план развитието на социалното разбиране и възприемане на децата като специфична социална група и на техните права. Гледната точка на автора е подкрепена с примери за нарушаването на права на децата в някои страни. Представено е и Международното движение за права на децата.

**Ключови думи:** права на децата, Международно движение за права на децата, социална отговорност

### SOCIAL SENSITIVENESS TO CHILD ISSUES AND CHILDREN’S RIGHTS

Viara Gurova

**Abstract:** Study presents historical development of the social understanding about children as a specific social group and about children’s rights. Author point of view is supported by examples of children’s rights’ violence in some countries. The international Children’s rights movements is presented as well.

**Key words:** children’s rights, International Children’s rights movement, social responsibility

---

\* Имейл: viaragyurova@abv.bg

*Човечеството дължи на детето най-доброто.  
(Geneva Declaration of the Rights of the Child, 1924)*

С тези думи започва документът, който за пръв път регистрира на международно равнище социалната чувствителност на човечеството към децата и поставя началото на световното движение за удовлетворяване на техните потребности и интереси. Той „узаконява“ грижата за децата като „социална отговорност“ и определя социалното измерение на проблема за правата на тази специфична социална група. Параметрите на това социално измерение обхващат грижа на обществото и държавата за:

- признаване статуса на детето като социално същество, с всички социални придобивки, произтичащи от това;
- осигуряване благополучието на децата<sup>1</sup> (разбирано като гарантиране на храна, питейна вода, дом, семейство, а на едно по-високо ниво – осигуряване на нормален жизнен стандарт, както и възможности за образование и развитие на всяко дете);
- опазване живота и здравето на децата – защита и закрила на децата от насилие и всякакви злонамерени действия на възрастните; от употреба и злоупотреба на алкохол, цигари, наркотици и всякакви упойващи вещества; осигуряване на пълноценни здравни грижи за бременните жени и децата; опазване на децата на улицата и от ПТС и пр.);
- недопускане на трафикиране на деца за различни цели (в т.ч. за продажба в чужбина, експлоатация от всякакъв характер, донорство на органи и пр.);
- достъп до и гарантиране на правото на децата на качествено образование, в т.ч. финансова и всякаква помощ за образованието на децата в неравностойно положение – деца от бедни семейства, с увреждания (деца със СОП), от маргинализирани социални групи и пр.;
- реални мерки за социална интеграция на деца от маргинализирани общности (в т.ч. бежанци и имигранти);
- безопасен труд и неексплоатация на работещи в съответствие с трудовото законодателство деца;
- заслужен отдых и развлечения за децата – задължителен елемент на щастливото детство.

Всички тези задължения на държавата произтичат от признаването на

### *статуса на детето като социално същество*

Днес трудно някой би се наел да оспорва този статус. Детето е член на семейство и попада в различни детски общности – в детската градина, в учи-

---

<sup>1</sup> Благополучие – спокоен, щастлив живот в материална осигуреност (Буров, С. и др. 2002: 50).

лице или в дома за деца, лишени от родителски грижи, в различни учебни групи (и групи по интереси) за извънучилищна дейност и пр. И поради всички тези „членства“ то може да бъде определено като „социално“ същество и като член на обществото в по-широкия смисъл на думата. А всяко общество си има държава.

В една държава хората са в ролята на граждани, което означава, че са нейни жители и поданици (Буров, С. и др. 2002: 125). Следователно детето от раждането си е жител и поданик на държавата, в която се е родило (освен ако родителите или конкретни законови положения не определят друго), а като член на обществото то е негов гражданин. И това го казва още в началото на 40-те години на миналия век големият полски учител, писател и лекар Януш Корчак, според когото детето: „Е, а не „ще бъде“ гражданин и човек“ (Корчак, Я., 2012). И в контекста на съвременната интерпретация на статуса на детето като че ли това е напълно логично.

Целта на студията е да представи един исторически поглед към проблема за социалната чувствителност към децата, техните права, закрила и защита, както и към превръщането на правата на детето от национално в международно дело.

### *Общественото мнение за децата и техните права*

Редица исторически анализи показват, че общественото мнение за децата е било твърде различно през различните епохи. Според белгийския професор Е. Верхелен деца винаги е имало, но отношението към тях винаги е било едно и също. И „промените в отношението към децата и в начина, по който се отнасяме с тях, не са толкова следствие на индивидуални или психологически промени в детето, а по-скоро на макросоциални промени (социогенезис)“ (Verhellen, E., 1994: 9). Именно тези промени определят очакванията към отделните личности и засягат тяхното развитие (психогенезис). „С други думи, променените очаквания към някои групи хора, каквато е тази на децата, играят изключително важна роля в начина, по който ги възприемаме, и това влияе върху представите за детето. Следователно е важно да разберем, че представата ни за децата е социален конструкт, произтичащ от нашите очаквания“ (пак там). Децата не са просто „деца „по природа“, а приемането им като отделна социална категория (или група) в исторически план е „твърде ново творение“ (пак там).

През вековете социалният интерес към децата извървява пътя от „безразличието“ през признаването им като специфична група, която трябва да бъде закриляна и защитавана. През Възраждането децата са обект на идеализиране като „бъдещето“ на отделните нации и на човечеството като цяло. А през 20. век една нова култура за правата на децата им отрежда мястото на равностойни човешки същества със своите задължения, но и права и отговорности (виж:

Гюрова, В., 2002). Както пише белгийският професор Е. Верхелен, „фактите по същество са прости: децата са човешки същества! По такъв начин те са носители на същите права като останалите човешки същества. Не е необходимо да се дават права на децата – те ги имат“ (Verhellen, E., 1994: 14).

На подобна позиция са и представителите на Международната неправителствена организация за защита правата на децата Humanium<sup>2</sup>. Според тях „...правата на децата са човешки права. Те защитават детето като човешко същество...“, но това са „човешки права, специално адаптирани за децата, защото вземат под внимание тяхната крехкост, специфики и съответни на възрастта им потребности“ (The meaning of the child and the rights of the children, 2014).

Според същата организация правата на децата се състоят от фундаментални гаранции и основни човешки права. По-конкретно (пак там):

- Правата на децата са *фундаментални човешки права* и признават и гарантират на децата правото на живот, на недискриминация, на достойнство и достоен живот, осигурявано чрез защита на физическия и психически (умствен) интегритет (защита срещу робство, мъчения, лошо третиране и пр.).

- Детето има същите права като възрастните: *граждански и политически* (право на идентичност, на националност и пр.); *икономически, социални и културни* (като правото на образование, на задоволителен стандарт на живот, на здраве и пр.).

- Децата имат *индивидуални права* (на живот с родителите си, на образование, на закрила и пр.) и *колективни права* (като част от специфични групи – на деца – бежанци, деца с увреждания, деца от малцинства, в т.ч. деца от коренното население в някои страни).

Правата на децата са съобразени с потребностите на децата от развитие – физическо и интелектуално, което изисква съответно „достъп до хранене, до необходимите грижи, образование и пр.“. Те отчитат уязвимостта на децата, поради което задължават възрастните (и обществото) да предвидят мерки за защита на децата в съответствие с възрастта и зрелостта им и да им оказват специфична подкрепа. „Децата трябва да бъдат подпомагани и подкрепяни и трябва да бъдат защитавани от експлоатация на труда им, от отвлечане (похищения) малтретиране (жестокост) и пр.“ (The meaning of the child and the rights of the children, 2014).

Тези думи звучат логично и убедително днес. Историята на правата на децата потвърждава, че те са станали факт (като социално явление и признание), благодарение именно на усилията на много хора, организации и движения. Но невинаги е било така.

---

<sup>2</sup> Humanium – Международна неправителствена организация за защита правата на децата (The meaning of the child and the rights of the children, 2014).

## Какво казва историята?

Подобно на отношението към децата изобщо, и социалната чувствителност спрямо техните права се различава през годините и вековете. „Имало е период, през който детето не е имало никакво юридическо присъствие. И период, в който се признава, че детето е носител на същите „права на човека“, както всички останали граждани“ (Les droits de l'enfant, 1977).

Най-често корените на идеята и движението за правата на децата се търсят във века на Просвещението (18. век). Но още през 16. век теологът Мартин Лутер<sup>3</sup> и педагогът Ян Амос Коменски<sup>4</sup> (негов последовател) защитават идеята „че училището трябва да бъде право на всяко дете“ (по: Flekkóy, M. G., 1993: 37), че „във всички градове, градчета и села (трябва) да се открият училища за образованието на цялата младеж от двата пола [...], като ония, които се занимават със земеделие и занаяти, да отиват на училище поне два часа дневно и да бъдат обучавани на писменост, нравоучение и религия“ (Коменски, Я. А., 1992: 81.). При това, пише Коменски в своята „Велика дидактика“, „образованието на човека трябва да започне още от неговото детство“ (пак там, с. 67.). И това във времето, когато калвинистите<sup>5</sup> и моралистите твърдят, че децата са „естествено зло“ и че злото със зло (т.е. с физически наказания) трябва да се изкоренява (Кей, Е., 1991: 94).

През 17. век Джон Лок (1632–1704)<sup>6</sup> заявява, че децата не са нито добри, нито лоши, а са „празна дъска“, която се запълва със знания чрез опита, който произтича от техните усещания и възприятия (John Locke, 2015). Като частен учител той наблюдава общуването между децата и възрастните и „дискутира взаимовръзката между правата на родителите и правата на детето“ (по: Flekkóy, M. G., 1993: 37). По-късно, през втората половина на 18. век, сър Уилям Блакстоун ще определи три задължения на родителите спрямо децата им: да ги отглеждат, закрилят и образоват. Казано с други думи („на езика на човешките права“), „детето има право да получи всичко това от родителя си“ (Children's Rights, 2015a).

През 17. век започва постепенно да набира скорост техническият прогрес, който се отразява и върху социалния живот на хората. По това време

---

<sup>3</sup> Мартин Лутер (1483–1546) е немски духовник и теолог, който поставя началото на протестантската Реформация.

<sup>4</sup> Я. А. Коменски (1592–1670) е чешки религиозен деец, мислител, общественик, родоначалник („баща“) на съвременната педагогика.

<sup>5</sup> Калвинизмът е религиозна система, в чиято основа стоят идеите на Реформацията от 16. век. Носи името на един от бащите на Реформаторското мислене Жан Калвин (1509–1564). Калвинистите разглеждат господството на Бог над всичко тленно и земно. Според тях всички хора са грешници и спасение носят не добрите дела, а само вярата.

<sup>6</sup> Джон Лок (1632–1704) е английски философ и лекар, смятан за един от най-влиятелните мислители на Просвещението и наричан *Баща на класическия либерализъм*.

Англия започва да догонва световния икономически лидер Холандия по темп на нарастване на броя на манифактурите<sup>7</sup>, а по-късно – и по отношение на световната търговия и колониалната икономика. Тя „става водещата капиталистическа страна“ и „по ниво на икономическо развитие, превъзхожда останалите европейски страни, разполагайки с всички необходими предпоставки за преминаване към мащабното машинно производство“ (по: Индустриална революция, 2015). Не случайно именно от Англия в последната третина на 18. век тръгват промишлените революции, за да обхванат през първата половина на 19. век Европа и Америка.

Но освен парния двигател и въвеждането на задвижвани с пара машини (главно в текстилната промишленост), последвани от други технически и научни открития, промишлените революции дават на света и масовата експлоатация на женски и детски труд. Това е времето, когато използването на евтиния детски труд става повсеместно явление – едва навършили 6-годишна възраст много бедни деца постъпват на работа като неквалифицирани работници във фабрики и каменовъглени мини.

Деца в повечето случаи работят „при нехуманни условия, много часове срещу малко заплащане“ (Children's Rights movement, 2013). Например през 1839 г. 46% от фабричните работници във Великобритания са под 18 години. Особено тежък е трудът на децата в мините, където те трябва да работят от 4 сутринта до късно следобед. Много от децата и младежите умират преди да навършат 25 години (по: Индустриална революция, 2015). И това се случва не само в Англия.

Сред позитивните промени (освен развитието на промишленото производство), които 18. век донася на света, е развитието и масовизирането на образованието. Именно през века на Просвещението то става водеща ценност, а на децата е отредена социалната роля на „бъдещето“ на нацията и на човечеството. Правото на образование, което те получават тогава, трябва да се разглежда именно във връзка с тази им роля<sup>8</sup> – това е тяхното първо социално завоевание.

Но и тогава, както и сега, в групата на „децата – бъдеще на обществото“ има бедни и богати: деца, осигурени с всичко, и деца – неосигурени в много отношения. Именно децата в неравностойно социално положение (без родители, без дом и пр.) започват да привличат общественото внимание. Тогава – през 1741 г. – в Лондон се открива първата институция за деца сираци (Foundling hospital<sup>9</sup>), а няколко десетилетия по-късно (през 1796 г.) английският политик-радикал Томас Спенс написва книгата „Правата на малките

---

<sup>7</sup> Манифактура: 1. *Истор.* Форма на серийно производство с преобладаващ ръчен труд, която е основата на детайлно вътрешно разделение на труда [...] 3. *Остар.* Фабрика (обикновено текстилна) (Габеров, Ив., Д. Стефанова, 2002: 454).

<sup>8</sup> Първите училища започват да се появяват през 16. век. Но те били предназначени само за момчетата.

<sup>9</sup> Foundling hospital – ясли за деца без родители.

деца“<sup>10</sup>. Това е първата (за Англия) съвременна защита на естествените права на децата. Идеите на Спенс са подети от социалните реформатори, които започват да отстояват защитата на децата на работното място и да разкриват истината за условията им на живот (Are there universal Children's Rights?, 2013).

През 19. век продължават инициативите в Европа за закрила и защита на деца. Във Франция, например, законодателството от 1841 г. отделя специално внимание на закрилата на децата на тяхното работно място. А през 1881 г. законодателно е регламентирано и правото на децата на образование. Наред с тези права все по-голяма подкрепа в страната намира идеята, че децата трябва да получават „права на непълнолетни“ (minors' rights) и специална защита – медицинска, социална и юридическа. Тази идея получава подкрепа и в други страни на Европа (Children's Rights History, 2015).

Детската експлоатация провокира в много държави и съпротива от страна на хуманно ориентирани интелектуалци и социални реформатори. В Англия този период се свързва с името на големия писател Чарлз Дикенс, чиито роман „Оливър Туист“ (1839) е емблематичен за литературата, отразяваща тежкото положение на децата. Това е вторият роман на автора и първата книга в английската литература, в която главен герой е дете. Смята се, че прототип на Оливър Туист е сирак, израсъл в сиропиталище и принуден да работи от 7-годишна възраст (по: Оливър Туист, 2015). Във втората глава на романа се говори за „гражданското измерение на проблема за правата на детето“ (по: Индустриална революция, 2015).

Пак по това време (в началото на 19. век) лорд Шафтесбъри започва енергична кампания в Англия срещу детския труд. В резултат на социалната реакция са внесени промени в законодателството:

- детският труд за деца от 9 до 16 години е ограничен до 16 часа на ден;
- забранен е нощният труд за деца;
- забранено е наемането на работа на деца под 9-годишна възраст;
- изисква се собствениците на фабрики да осигурят на чираците образование по четене, писане и аритметика за първите 4 години.

Друг голям английски реформатор от 19. век – Мери Карпентър – защитава правата на „занемарените“ деца, които стават малолетни престъпници. През 1851 г. тя предлага в Англия да се създадат 3 типа училища (Children's Rights movement, 2013):

- дневни училища за основното население;
- индустриални училища за децата „в нужда“;
- поправителни училища за млади правонарушители.

Мери Карпентър подготвя и проектозакон, който представя пред властите (в парламента). А през 1852 г. открива първото поправително училище в Бристол.

---

<sup>10</sup> Thomas Spence. The Rights of Infants. London, 1796.

Също през 19. век и в САЩ се поставя началото на Движение за правата на децата, което има два приоритета – отделно правосъдие за децата от това на възрастните и защита на децата на работното място. В съответствие с първия приоритет през 1899 г. започва да функционира Младежки съд (Juvenile justice court), който е доказателство за „разграничаването на правата на децата от тези на възрастните“ (Are there universal Children's Rights?..., 2013).

Защитата на работещите деца, които са сираци или много бедни, е приоритет в САЩ поради големия им брой. Обикновено момчетата от тази група стават работници във фабрики или въглищни мини, момичетата – проститутки или „салонни момичета“, а някои от тях постъпват на работа в предприятия, известни с жестоката си експлоатация<sup>11</sup>. И всички те получават за труда си мизерни надници (Children's Rights movement, 2013. Social reforms).

Но още през 19. век и в САЩ се появяват и редица закони и нормативни документи (Acts), които регулират минималната надница, работното време (в часове) и условията на труд. Успешно действа и Национален комитет за детския труд – организация, която работи в името на децата и за пълното премахване на детския труд. Комитетът успява да прокара такъв закон, но той е отменен само две години по-късно. И едва през 1924 г. Конгресът приема добавка (поправка) към конституцията, с която се одобрява национален закон за детския труд. Но и този закон не просъществува дълго.

Едва по време на Голямата депресия се слага край на детския труд на национално ниво – тогава безработните възрастни „в такава степен били загубили надежда за работа, че били готови да работят за същата надница като децата“ (Children's Rights movement, 2013). През 1938 г. президентът Ф. Д. Рузвелт подписва закон за труда (Fair Labor Standards Act), който слага край на много форми на детския труд (пак там).

И в САЩ (както и в Англия и Франция) най-защитаваното право на децата през 19. и началото на 20. век е правото им на образование. През 1852 г. в Масачузетс (Нова Англия) се регламентира изискването децата да ходят на училище. На следващата година Чарлз Брейс основава организацията „Общество в помощ на децата“, която полага сериозни усилия децата „от улицата“ да ходят на училище. От 1853 г. до 1929 г. от града тръгвал влак на Запад с такива деца (бездомни или безпризорни) – това за тях било възможност да учат, да бъдат осиновени там или да започнат работа.

От началото на 20. век обществената активност за закрила на децата се повишава. В много страни се приемат закони за задължителното образование и редица решения в защита на бедните и гладуващите деца. А в Швеция се появява книгата на Елен Кей „Векът на детето“ (1900), която защитава правото на детето да бъде дете, да расте „в един прекрасен във всяко отношение свят“, да бъде възпитавано с добро, да се саморазвива, а ролята на възрастните е да

---

<sup>11</sup> Sweat-shop – експлоататорско предприятие.

му помогнат да разбере „своето място във великия процес на живота и своята отговорност към всички заобикалящи го явления“ (Кей, Е., 1991).

Безспорно сред най-големите катализатори на обществената чувствителност към проблемите на децата и техните права са големите природни и социалните бедствия. Истински катарзис в общественото съзнание по проблема за съдбата и правата на децата предизвикват войните, особено периодите на равностметката след тях, когато се осмислят техните последици за хората, и особено за децата. Видът на гладуващите, осакатените, бездомните деца провокира повишена социална чувствителност към съдбата на децата и ангажираност в усилията тя да стане по-добра.

Според английската социална реформаторка Енглантин Джеб „децата плащат най-тежката цена на нашите недалновидни икономически политики, на нашата политическа слепота, на нашите войни“ (по: Flekkóy, M. G., 1993: 42). Затова, за да помага на нуждаещите се деца, тя създава през 1919 г. в Англия една от първи благотворителни организации „Спасете децата“ (Save the Children). Първоначалната цел на организацията била да помага за облекчаване на живота и съдбите на гладуващите деца в Германия и Австро-Унгария по време на Първата световна война и в окупираната Германия след примирието.

Опитът на Е. Джеб по време на тези събития, както и по-късно от посещението ѝ в Русия няколко години след Октомврийската революция, „я води до заключението, че правата на децата трябва да бъдат специално защитавани и укрепвани (Children's rights movement, 2013. Rights of the Child). Тя ще материализира тази своя идея няколко години по-късно в първия международен документ за правата на децата.

Новата работническо-селска власт след революцията в Русия създава организацията „Пролеткулт“<sup>12</sup>, в която към 1920 г. членуват около 100 местни организации с около 80 хиляди души, приема своя *Декларация за правата на децата*, в която „гарантира, че децата биха могли да избират своята форма на образование, своята религия и дори биха могли да напуснат своите родители (ако изберат това)“ (по: Children's Rights movement, 2013, Note 13) – твърде радикално, за да може да стане факт в страна като Русия въпреки вероятно добрите намерения.

В тази поредица от важни събития, които предхождат узаконяването на правата на децата на международно ниво, следва да се добави и книгата на големия полски педагог и лекар Януш Корчак „Как да обичаме детето?“ (1919), преименувана по-късно и станала популярна като „Правото на детето на уважение“ (1929). Идеите на Корчак получават широка популярност и стават ос-

---

<sup>12</sup> Пролеткулт (Пролеткульт – съкр. от *Пролетарские культурно-просветительные организации*) – е масова културно-просветна и литературнохудожествена организация за пролетарска самодейност към Народния комисариат по образованието. Създадена е през 1917 г. (и е закрыта през 1932 г.) с цел да разруши старата дворянска култура и да създаде нова – пролетарска (Пролеткульт, 2015).

нова на Женевската декларация. Преоткриваме ги и в Конвенцията на ООН за правата на детето.

През първата половина на 20. век особено популярни стават идеите на алтернативните педагози от Движението за ново възпитание (Селестен Френе, Адолф Фериер, Едуард Клапаред, Мария Монтесори, Рудолф Щайнер, Александър Нийл, Овид Декроли, Джон Дюи, Димитър Кацаров и др.), които зачитават *правото на децата да бъдат деца*, правото им на пълноценен живот, на обучение и развитие и на равностойно участие във вземането на решения (особено в училище), отнасящи се до собствената им съдба. Много точно френският учител Селестен Френе в книгата си „Обръщение към родителите“ (Френе, С., 1990) описва ситуацията на децата – изкупителна жертва на негативните явления, съпътстващи социалните промени във Франция (и в Европа) през този период, промени, които водят до:

- *Отслабване на семейните връзки и дестабилизация на семейството* – финансова/икономическа и емоционална – много деца не могат да разчитат на вниманието и подкрепата на най-близките си, загрижени за оцеляването си.

- *Разрушаване на социалната среда* – особено в големите градове детето се чувства изгубено сред шума и бетонните еднотипни сгради, заобиколено от изкушенията на игралните зали и автомати, наркопласъори, сутеньори и педофили. За него няма място дори на улицата и на детските площадки – те са за профучаващите автомобили, боклуците наркоманите.

- *Агресивно отношение на възрастните към децата* – *за възрастните децата са врагове, които са виновни за всичко дори когато се връщат вкъщи с изпочупени ребра.*

- *Култ към насилието и жестокостта* (насаждани и от медиите), които се възприемат от подрастващите като нормален модел на поведение.

- *Училище, което също е враждебно към детето* – то е обезличено сред мнозинството такива деца, чувства се самотно, училището не удовлетворява индивидуалните му потребности: „Налагат му знания, чието реално приложение в живота то не вижда; получава задачи, чийто смисъл не разбира. Училището работи като остарял механизъм, който е възможно някога да е изпълнявал своето предназначение, но днес изостава от всичко това, което по силата на различни обстоятелства заема важно място в живота на съвременния ученик“ (Френе, С., 1990: 185).

Според представителите на Новото възпитание изходът е в признаването, че децата са пълноценни човешки същества със свои реални права:

- ✓ да придобият тези знания и сръчности, които вероятно ще им бъдат полезни в живота;

- ✓ да живеят естествено, щастливо и пълноценно като деца;

- ✓ да се развиват пълноценно, в съответствие със способностите си, и така да са полезни и за обществото – човешкият напредък зависи от максималното развитие на всеки индивид;

✓ да формират като социални същества в условията на подходяща среда, която да им помогне да развият социално съзнание.

Всички описани, а и други подобни позиции бележат пътя към международното признаване на правата на децата, с което те надхвърлят националните граници и стават част от световното движение за достоен живот на децата по света.

### ***Международно признание на правата на детето***

Въпреки инициативите по места (в отделни страни) децата и техните права не получават полагащия им се статут, докато не стават обект на международно признание. В различните исторически моменти международните документи за правата на децата поставят специфични акценти: върху предоставянето на права и грижи за децата (*provision*), върху защитата на децата (*protection*) и върху участие на децата във вземането на важни решения, които касаят техния живот, съдба и благополучие (*participation*). Този подход е познат като „Трите Ps“. Свързан е с развитието на философията за детето и неговите права и определя в практически план значимостта на всеки един от анализирания по-долу документи.

Всички източници посочват като първи международно признат инструмент по правата на децата Женевската декларация от 1924 г. До нейната поява правата на децата са „на ниво държава“ (Are there universal Children's Rights?..., 2013).

Декларацията е резултат на повишения интерес на международната общност към съдбата на децата след Първата световна война. Те са експлоатирани и пренебрегвани в много страни, застрашено е физическото им оцеляване, пълноценното им хранене, образованието им. Поради това по инициатива на английската реформаторка Енглантин Джеб – президент на Фонд „Спасете децата“ (Save the Children), през 1920 г. е създадена Международната асоциация „Международен съюз за спасяване на децата“ (The International Save the Children Union) чрез обединяването на ръководената от нея организация и Международния комитет на Червения кръст. Организацията приема манифест (програма за защита правата на децата). В основата му е ръкопис от 1919 г., който се свързва с имената на Енглантин Джеб и сестра ѝ – Дороти Бъкстон. Документът, наречен от Е. Джеб през 1923 г. „Харта за децата“ и по-късно преименуван на „Декларация за правата на децата“ (пак там), съдържа пет принципа по отношение на социалната помощ и закрила на децата (Женевска декларация за правата на детето, 1924):

„1. На децата трябва да бъдат предоставени средства, необходими за тяхното нормално развитие – както материално, така и духовно.

2. Детето, което е гладно, трябва да бъде нахранено; на детето, което е болно, трябва да се помогне; на детето, което е сгрешило, трябва да се помогне

не да се поправи; а сираците и бездомните деца трябва да бъдат подслонени и подпомогнати.

3. В ситуация на беда най-напред децата трябва да бъдат успокоявани.

4. Детето трябва да има възможност да печели за препитанието си и трябва да бъде защитено от всяка форма на експлоатация.

5. Съзнанието на детето трябва да бъде възпитавано така, че най-добрите му качества да бъдат използвани в служба на близките му (на другите).“

Както показва текстът, водещо място в грижата на обществото за децата трябва да заеме обгрижването на децата. Това се обяснява с разбирането на Е. Джеб за водещата роля през този период на удовлетворяването на детските потребности в средата и от обществото, в които детето живее (пак там). Затова и Декларацията е насочена към защитата на децата – те са *обект* на защита. Тя е „първото международно признание на потребностите на децата, които се нуждаят от специална защита“, на отговорността на възрастните спрямо децата и на възможността на децата да бъде позволено да поемат отговорност (т. 4). И това е индикация, че дори през 1924 г. отговорността за децата и на децата предшества правата им“ (по: Flekkóy, M. G., 1993: 43).

Показателни са встъпителните думи на Декларацията, според които „човечеството дължи на детето най-доброто“ и трябва да му го даде (Geneva Declaration of the Rights of the Child, 1924). В този смисъл детето е обект на права, в по-общ план – на правото да му бъдат предоставени конкретни неща и на правото му на защита. Като обект на права спрямо него трябва да се предприемат определени действия – трябва да му се предоставят средства, да бъде нахранено, подслонено, подпомогнато, успокоявано, защитено, възпитавано. Тук не са представени всички категории права – социалните и икономическите задължения спрямо децата са изведени над гражданските и политическите им права (Les droits de l'enfant..., 1997, III–2).

След одобряването на Декларацията на заседание на Общото събрание на Лигата на нациите (ОН) на 26 септември 1924 г., в Женева, като „Световна харта за благополучието на децата“ (World Child Welfare Charter) и след широката дискусия и подкрепа, която получава от първия международен конгрес за благополучието на децата, проведен също в Женева през 1925 г., документът става известен като „Женевска декларация за правата на детето“ (или „Декларацията от Женева“).

На пръв поглед малко наивна, без юридическа формулировка на реални права (терминът „права“ не се използва в нито един от петте пункта), основният ѝ принос за световното движение за правата на децата е, че чрез нея *за пръв път правата на децата придобиват статут на международни обществени права* (макар и като „мек закон“<sup>13</sup>), с което се поставя началото на

---

<sup>13</sup> Подобно на повечето документи по правата на човека и този е от групата на „мекото право“ („мек закон“), което се проявява в две форми: като правни норми, които

международно движение за регламентиране правата на децата. Този кратък документ става „крайъгълен камък на бъдещи международни законодателни инициативи относно правата на децата“ (Verhellen, E., 2000: 65).

В хронологически порядък следващият исторически момент, характерен с повишена активност по отношение на правата на човека и правата на децата, е периодът след Втората световна война. Тогава се появява международният документ – Всеобща декларация за правата на човека (ВДПЧ) – приет на 10 декември 1948 г. от Общото събрание на ООН, който има най-важна роля за утвърждаването на човешките права и същевременно – принос към международното признаване на правата на децата от първите години след войната. ВДПЧ е резултат от работата на Комисията за правата на човека, създадена през 1946 г. от Икономическия и социален съвет на ООН под ръководството на Елеонор Рузвелт и Рене Касен. Декларацията регламентира за пръв път като *обекти на правото* отделните личности – човекът за пръв път „получава персонално съвкупност от права“ (Сачкова, Е., 1999: 4). Още Член 1 на ВДПЧ постулира: „Всички хора се раждат свободни и равни по достойнства и права“ (Права на човека. Международноправни актове, 1993: 20).

По смисъла на този документ правата на детето се подразбират в контекста на правата на „всички хора“ и на „всеки човек“. Но ВДПЧ признава, че *децата трябва да са обект на специални грижи и внимание*. Чл. 25 и чл. 26 конкретизират (пак там, с. 24):

- Член 25 (2): „Майките и децата се ползват с особени грижи и подпомагане. Всички деца, родени в брака или извън брака, се ползват с еднаква социална защита.“

- Член 26 (1). „Всеки човек има право на образование. Образованието трябва да бъде безплатно поне що се отнася до началното и основното образование. Началното образование трябва да бъде задължително [...].

(2) Образованието трябва да бъде насочено към цялостното развитие на човешката личност и засилване уважението към правата на човека и основните свободи [...].

(3) Родителите имат право с приоритет да избират вида образование, което да получават техните деца.“

---

не са предмет на съдебно решение, но въпреки това влияят върху формирането на една извънсъдебна политика по човешките права, и като норми, които не са законно признати по съдебен ред, но оказват влияние върху определена политика подобно на законите. Например някои резолюции на ООН „са били възприемани като авторитетни директиви макар в законово отношение всъщност да са незадължителни препоръки“ (Форсайт, Д. П., 2002: 29). Такъв характер има и Женевската декларация. „Твърдото право“ е „строгата буква на закона“, точното право, специфично за съдебните решения. Например Европейската конвенция за правата на човека се ползва с приоритетите на твърдо право (твърд закон) – налице е съдебна практика със специфични решения за това кое е законно и кое не в областта на човешките права. В съответствие с този договор в Европейския съюз действа наднационален Европейски съд по правата на човека (пак там, 29–30).

Тези текстове могат да бъдат преоткрити в много национални конституции, приети след 1948 г., в т.ч. в българската Конституция (Конституция на Република България, 1991, изм. 2007). Независимо че не е посветена конкретно на децата, „Всеобщата декларация за правата на човека се приема като основа не само на националните стандарти за правата на човека, но и на всички международни легални стандарти за правата на децата днес“ (Children's Rights, 2015a).

Въпреки появата на ВДПЧ десетилетия след края на Втората световна война съдбата на много деца по света е тежка. Международната общност, в лицето на Обединените нации, появили се международни и национални недържавни (неправителствени) организации като ЮНЕСКО<sup>14</sup>, УНИЦЕФ<sup>15</sup> и други третират децата „като специфична категория, нуждаеща се от специална защита и грижа“ (Are there universal Children's Rights?..., 2013) и предприемат дейности за тяхната подкрепа.

Нова стъпка в прогресивното развитие на концепцията за правата на децата на международно равнище е появата на Декларацията за правата на детето от 1959 г. Тя е резултат от обсъждане на Женевската декларация от 1924 г. в различни органи на ООН и на допълнения към нея. Например десет години след появата ѝ (1934) Общото събрание на Лигата на нациите я препотвърждава и с това държавите членки на ООН „обещават“ да включат принципите на този документ в своето законодателство. Но потребността от нов международен документ остава.

През 1950 г. в Комисията по човешки права на ООН е внесено ново предложение за декларация за правата на децата. Но поради работа върху други важни документи, касаещи човешките права, то е обсъдено едва през 1957 г. Две години по-късно, на 20 ноември 1959 г., след консултации със страните членки на ООН Декларацията за правата на детето е приета единодушно от участниците в Генералната асамблея (Общото събрание) на Обединените нации (представители на 78 страни). Впечатляващо е, че „дори Декларацията за правата на човека от 1948 г. не е приета с пълно болшинство“, което прави този документ най-авторитетния „мек закон“ с най-голям морален авторитет сред останалите документи по човешките права дотогава и го превръща в ръководство за дейност в интерес на децата (Verhellen, E., 2000: 65–66).

---

<sup>14</sup> ЮНЕСКО – Организация на обединените нации за образование, наука и култура (на английски: United Nations Educational, Scientific and Cultural – UNESCO), създадена през 1945 г.

<sup>15</sup> УНИЦЕФ – Детски фонд на обединените нации или (на английски: United Nations Children's Fund, UNICEF), създаден на 11 декември 1946 г. В началото дейността на организацията е ограничена в рамките на Европа, но от 1953 г. тя получава по-големи правомощия, в резултат на което разработва и прилага програми и в развиващите се страни, които са насочени да подпомогнат децата от тези страни за тяхното образование, здравеопазване, достъп до вода и храна.

Съдържанието на Декларацията от 1959 г. е значително по-широко от принципите на Женевската декларация от 1924 г. В центъра на вниманието са не само нуждите на детето от материално осигуряване, а и *естествената му нужда от любов и разбиране*. И това е нещо ново за международното законодателство. Според М. Флеккой потребността и правото на детето на обич и разбиране е повече от правото му просто да бъде отглеждано от родителите си. В този случай, пише тя, правото на детето на любящо семейство е може би е по-значимо от правото на родителите да се грижат за детето – в Декларацията почти не се говори, пряко или косвено, за отговорности на родителите (Flekkóy, M. G., 1993: 44).

Още в предговора се обръща внимание на факта, че детето е физически и умствено незряло и поради това трябва да бъде *обект на специални грижи и внимание*. Обосновава се и се защитава правото на специална закрила на семейството, на майката и детето (в т.ч. на грижите за тях преди и след раждането на детето), както и правата му на име, националност, задължително и безплатно начално образование, на игра и почивка, на защита от експлоатация. „Призовават се родителите, отделните мъже и жени, доброволни организации, местните власти и националните правителства да признаят тези права и да осигурят тяхното прилагане чрез усъвършенстване на законодателствата или по други начини“ (Verhellen, E., 2000: 67).

Декларацията съдържа 10 принципи или групи права (пак там, 66–67):

1. Право на всяко дете да се ползва от всички права без дискриминация.
2. Право на специална защита и възможност за здравословно физическо и духовно развитие, в условия на свобода и достойнство.
3. Право на име и националност.
4. Право на социална сигурност, вкл. на адекватни грижи (за него и за майка му) преди и след раждане, както и право на адекватно изхранване, дом, почивка и медицинско обслужване.
5. Право на специално третиране, образование и грижи за деца в неравностойно положение (физически, умствено или социално).
6. Право да расте под грижите и отговорността на своите родители в атмосфера на обич, морал и материална сигурност, разбиране и защита. Малките деца, освен при изключителни обстоятелства, няма да бъдат отделяни от майките им, а държавата ще разшири грижите за деца без семейство и без подкрепа.
7. Право на образование (свободно и задължително поне за началните класове), на игри и отдых (забавления).
8. Право на детето да получава първо защита и подкрепа при всички обстоятелства (произшествия).
9. Право на защита срещу изоставяне, жестокост и експлоатация. Право да не бъде наемано на работа преди (определена по закон) подходяща минимална възраст.

10. Право на защита от расова, религиозна и всяка друга форма на дискриминация, както и да бъде възпитавано в дух на разбирателство, толерантност и приятелство между хората, мир и всеобщо братство.

Списъкът с права отразява напредъка по отношение на социалната чувствителност и социалното възприемане на детето, отразени в новата философия за детето и неговите права – то *не е вече обект на права*, които „трябва... да получи...” (съгласно Женевската декларация от 1924 г.), а *субект (притежател) на права*.

Още първият член на Декларацията определя, че „всяко дете ще се радва на всички права, огласени в тази Декларация, без каквато и да е форма на дискриминация“ (по: Les droits de l'enfant., 1977, III–4). Но липсва специален текст, с който да се признава „компетентността“ на детето да упражнява тези права самостоятелно. Не са предвидени и механизми за това, което дава основание на скептиците да гледат и на този документ като на поредната морална фикция.

Декларацията е ориентирана предимно към *правата на защита (protective rights)*, а нейният лайтмотив е защитата на „висшите интереси на детето“<sup>16</sup> (Verhellen, E., 2000: 67). Вероятно причината за това са дискусиите дали е необходима универсална декларация за правата на детето, при положение че вече има такава за правата на човека, която може да бъде просто „допълнена от серия специфични декларации. Декларацията за правата на детето е замислена именно като такава специфична декларация, поради специфичните нужди на детето“ (пак там, 67–68).

И този документ, подобно на Женевската декларация, е „мек закон“, т.е. няма задължителен юридически характер. Тъй като реално защитата на човешките и на детските права зависи от това доколко международната норма (закон) е приложена в конкретното законодателство на отделните страни, декларацията от 1959 г., като вид международен регламент, има характер и е предимно морален кодекс. Реалната ѝ стойност е свързана с подобряване на социалното положение на децата и младежите.

Трите документа не решават проблемите на децата по света, затова и след тяхното приемане ООН продължава да инициира международни договори – пактове и конвенции – отнасящи се до правата на човека, в които се конкретизират положения, касаещи децата и семействата (по-подробно виж: Права на човека. Международноправни актове, 1993). Такива са появилите се в края на 20. век Международен пакт за граждански и политически права (1966) и Международен пакт за икономически, социални и културни права (1966) и др.

Например чл. 10, ал. 2 и 3 на Международният пакт за граждански и политически права конкретизират отношението към деца и младежи правонаруши-

---

<sup>16</sup> The best interest of the child – на български този израз се превежда буквално „най-добрия интерес на детето“, но юристите предпочитат формулировката „висше интереси на детето“. Среща се и израза „най-добрата защита на интересите на детето“.

тели, което изисква те да бъдат отделени от възрастни обвиняеми и правонарушители, случаите им да се разглеждат по-бързо, да се държат при „режим, подходящ за възрастта им и законното им положение“, а съгласно чл. 14 „по отношение на непълнолетните да се прилага такава процедура, която държи сметка за възрастта им и за интереса, който представлява тяхното превъзпитание“. Чл. 24 на същия документ определя правото на всяко дете на регистрация след раждане, на име и гражданство, на мерки на закрила като малолетен за него и семейството му, без каквото и да е дискриминация (основаваща се на раса, цвят на кожата, пол, език, религия, национален или социален произход, имотно състояние или рождение), както и на специална закрила при разтрогване на брака между родителите (Права на човека. Международноправни актове, 1993. Международен пакт за граждански и политически права).

Международният пакт за икономически, социални и културни права от 1966 г.<sup>17</sup> определя правата на хората на труд, социални осигуровки, образование, наука и култура. В някои от неговите членове – например чл. 10 – се конкретизират специални положения за закрила и помощ на семейството като основна клетка на обществото, отговорно „за грижата, възпитанието и издръжката на децата“ (ал. 1), за закрила (и отпуск) на майките „през разумен период от време“ по време и след раждане, както и за „закрила и подпомагане на всички деца и младежи, без каквато и да е дискриминация“, и закрила от икономическа и социална експлоатация. Предвижда се да се наказва от закона „наемането им на работа, вредна за техния морал или здраве или опасна за живота им или която може да спъне нормалното им развитие“. Според документа държавите трябва „да установят също така пределни възрасти, под които платеното наемане на детския труд да е забранено и наказуемо от закона“.

Чл. 11 определя правото на всеки човек и семейство (а значи – и на децата) на „задоволително жизнено равнище, включващо достатъчно храна, облекло и жилище, както и на непрекъснато подобряване условията на живот“, а също на защита от глад, а чл. 12 – правото на всяко лице (а значи – и дете) „да постигне възможно най-добро състояние на физическо и душевно здраве“, като за целта държавите, ратифицирали договора, се задължават да предприемат мерки за „намаляване броя на мъртвородените деца и детската смъртност, както и за здравословното развитие на детето“, в т.ч. чрез подобряване на хигиената на околната среда, „предотвратяването и лекуването на епидемичните, ендемичните, професионалните и други заболявания, както и борбата с тях“ и осигуряването на медицинска помощ и медицинско обслужване в случай на болест (Права на човека. Международноправни актове, 1993. Международен пакт за икономически, социални и културни права.).

---

<sup>17</sup> Ратифициран е с Указ № 1199 на Президиума на Народното събрание от 23 юли 1970 г. – ДВ, бр. 60 от 1970 г. Пактът е в сила за България от 3 януари 1976 г.

Чл. 13 третира многостранно правото на образование. Според ал. 1 то „трябва да бъде насочено към пълното развитие на човешката личност и на съзнанието за нейното достойнство, както и да засили зачитането на човешките права и основни свободи“. Образованието се свързва с гражданската позиция и роля на всеки човек в свободното общество, с мира, толерантността, приятелството и разбирателството между хората, групите и народите на ООН. Според ал. 2 на същия чл. 13 за пълното осъществяване на това право е необходимо:

- образование да бъде задължително, безплатно и достъпно за всички;
- средното образование в различните му форми, включително техническото и професионалното образование, да се направи общодостъпно с всички подходящи средства и по-специално с постепенното въвеждане на безплатното образование;

- [...]
- да се развива училищната мрежа;
- да се отпускат стипендии;
- непрекъснато да се подобряват материалните условия за преподавателите.

Подобно на Всеобщата декларация за правата на човека ал. 3 на Пакта определя правото на родителите и в съответните случаи на законните настойници, да избират училища за своите деца, които отговарят „на минимума образователни изисквания, установени или одобрени от държавата“, както и „да осигуряват религиозното и моралното възпитание на своите деца съобразно собствените си убеждения“ (пак там).

Ратификацията на тези два пакта задължава страните да направят записаното в тях част от вътрешното си законодателство.

Но въпреки двете декларации и двата пакта децата през втората половина на 20. век продължават да бъдат незащитени и да страдат, особено децата от воюващите страни на Европа (по време и след Втората световна война), децата бежанци, децата жертви на атомните бомбардировки на САЩ над Херошима и Нагазаки, както и децата жертви на други катастрофи. Те предизвикват състрадание и безпокойство у хуманно настроените възрастни. Злоупотребите с деца продължават – телевизията и вестниците показват непрекъснато такива примери. Всичко това „кара много хора да осъзнаят, че децата се нуждаят от защита дори и в богатите „цивилизовани“ страни“ (Flekkóy, M. G., 1993: 44–45).

Очертава се потребността от общ документ (международен инструмент), който да обхване и конкретизира всички основни права на децата. Стартира процес на създаване на Конвенция на ООН за правата на децата по света.

### ***Конвенцията на ООН за правата на детето (1989)***

Още по времето на подготовката на Декларацията за правата на детето от 1959 г. полските делегати, подкрепени и от други делегати, защитават позици-

ята, че е нужно разработването на конвенция, не просто на декларация<sup>18</sup>. Това не е случайно – Полша е страна, пострадала сериозно от Втората световна война, но и дала на света Хенрих Голдшмид (известен като Януш Корчак).

На 7 февруари 1978 г. полската делегация представя на Комисията за правата на човека на ООН проект на текст за конвенция по правата на детето, който не е приет. Комисията създава специална „Отворена работна група“ за изработване на проект за декларация (със срок – край на 1979 г.), консултира се с 28-те страни (членки на ООН) и с неправителствени организации. Въпреки различните мнения на практика никой не отхвърля идеята за конвенция.

Вторият вариант на текста на Конвенцията е дело на неправителствени организации, което е прецедент в изработването на документи на ООН. Проектът се появява през 1980 г. и по същество (в концептуално отношение) не се отличава значително от полското предложение. Но акцентът е изместен към задълженията на държавите, а детето не присъства като централен субект (Verhellen, E., 2000: 74). Този проект също не се приема – консултирането и доработването на Конвенцията продължават.

По време на обсъждането на варианта на второ четене делегацията на Западна Германия настоява към децата да се приложат правата на човека или поне да се направи препратка към факта, че инструментите по общите права на човека покриват и правата на децата. Но това предложение, което не се прави за първи път, се отхвърля отново и проблемът не се дебатира. Но се постига консенсус, че Конвенцията е само един „минимален стандарт“ и се добавя (като чл. 41) текст (принцип), според който, ако нещо в националното законодателство или в международното право, отнасящо се до дадена държава, е по-благоприятно за реализацията на правата на детето, то то се приема като „по-високо“ от записаното в конвенцията, т.е. „то е по-високият стандарт, който трябва да се приложи“ (пак там, с. 76).

От първото предложение за Конвенция по правата на детето (на полската делегация) до 20 ноември 1989 г., когато Генералната асамблея на ООН с пълно болшинство приема окончателния текст на документа, минават повече от десет години. Крайният вариант е резултат от 67 работни доклада и на „деликатния баланс между многото предложения“ (пак там). Историческата ѝ значимост може да се обобщи по следния начин (Права на човека., 1993: 213):

- Това е най-пълният документ в областта на правата на детето със силата на международна правна норма.

---

<sup>18</sup> Конвенцията е международен „договор, спогодба между държави по правни, икономически и други въпроси“ (Буров, С. и др., 2002: 368), поради което се подписва обикновено от държавни ръководители или ръководители на правителства. Докато декларацията най-често е официално или тържествено изявление (на форуми и/или организации), често с програмен характер. Другото му значение е на „документ с официален характер, който удостоверява някакви факти и сведения“ (например данъчна декларация) (пак там, с. 144).

- С приемането на Конвенцията правата на детето придобиват силата на закон.

- Тя е навременен документ – твърде много деца по света страдат от лишения и различни форми на дискриминация и насилие.

- Като нов отправен момент Конвенцията позволява перманентното и критично оценяване на статута и положението на детето в обществото.

- Като висш инструмент тя служи не само в борбата срещу потъпкването на правата на децата, но и на осъществяването на тези права.

- От гледна точка на формата и съдържанието си Конвенцията е един вид завършек на легитимната и продължителна борба за еманципация на детето.

- Конвенцията признава децата като равноправни хора и същевременно като специфична обособена част от обществото.

- Тя е насочена към бъдещето и е „задължение към бъдещето“, тъй като децата „ще са тези, които ще трябва да продължат усилията за създаване на по-справедлив и по-човечен обществен ред“.

В структурно отношение Конвенцията е обособена в 4 части – Преамбюл и 3 части. В Преамбюла се посочват основанията за създаването на този инструмент и принципните положения, около които се обединяват страните от ООН. Част I обхваща членовете от 1 до 41 и е посветена на правата на децата по света, като чл. 1 конкретизира дефиницията за дете, членовете от 2 до 5 и чл. 41 – определят ангажиментите на държавите, ратифицирали конвенцията, за прилагането на правата на детето и останалите членове (от 6 до 40) – конкретизират основните права на детето. Част II (чл. 42 до чл. 45) – регламентира процедурите за мониторинг на прилагането на правата на детето в отделните страни. А третата част (чл. 46 до чл. 54) съдържа уточнения за ратификацията, присъединяването и денонсирането на конвенцията, за внасянето на поправки към нея и за съхраняването на оригинала на 6-те езика (английски, арабски, испански, китайски, руски и френски).

Конвенцията е израз на концепцията за взаимосвързаност на всички права, осигуряващи „човешкото достойнство на детето и необходими за пълното и хармонично развитие на детската личност, в т.ч. гражданските и политическите, социалните и икономическите права на децата“ (Verhellen, E., 1999: 181–182).

Новият момент за международните документи е формулировката „Детето има право на...“. Тя насочва към прякото и категорично признаване на *детето като субект на права*, като действащо лице, като участник в социалния живот (чл. 12), с право на мнение по всички въпроси, които го засягат – мнение, което трябва да се взема под внимание.

*Принципите за най-добрата защита на интересите на детето (или за „висшите интереси на детето“, или за „най-добрите интереси на детето) (чл. 3), за недискриминация (чл. 2), за участие (чл. 12) и за оцеляване и развитие (чл. 6) съставляват „гръбнака“ на документа.*

Принципът за съблюдаване на *висшите интереси на детето* подсказва отговор на въпроса: Как следва да се прилагат на практика правата на детето? Според чл. 3 (1): „Във всички действия, отнасящи се до децата, независимо дали са предприети от обществени или частни институции за социално подпомагане, съдилищата, административните власти или законодателните органи, най-доброто осигуряване интересите на детето ще бъдат първостепенно съображение“. А според чл. 2 (1). *„държавите, участнички в тази Конвенция, ще зачитат и осигуряват правата, предвидени в тази Конвенция, на всяко дете в пределите на своята юрисдикция, без каквато и да е дискриминация, независимо от расата, цвета на кожата, пола, езика, религията, политическите или други възгледи, национален, етнически или социален произход, имущественото състояние, инвалидност, рождението или друг статут на детето на неговите или нейните родители или законни настойници“*.

Принципът на участие гарантира изслушването на детето по въпроси, които го засягат, и съобразяване с мнението му.

Принципът на недискриминация гарантира равнопоставеност на децата.

Принципът за оцеляване и развитие осигурява правото на живот на детето, на здравни и на всички необходими грижи, както и правото му на пълноценно развитие на неговите таланти, способности и на личността му като цяло. Това кореспондира с холистичния подход към детето, заложен в Конвенцията – всички, включени в документа права, са взаимосвързани, допълващи се и подкрепящи се. Те са еднакво важни (равнопоставени) и еднакво значими за пълноценното развитие на детската личност и за защита на достойнството и благополучието на всяко дете.

В сравнение с другите документи (Женевската декларация от 1924 г. и Декларацията за правата на децата от 1959 г.) Конвенцията на ООН за правата на детето покрива всички аспекти на отношението към детето и неговите права, към анализа на които може да се приложи подходът на трите „П/Ps“: „Provision“ („предоставяне“/осигуряване), „Protection“ – („протекция“/защита), „Participation“ – „присъствие“/участие).

Трите „П“ могат да се разглеждат и като принципи: на децата трябва да бъдат предоставени и права, и грижи, и закрила; децата трябва да бъдат защитавани при нарушаване на техните права и особено от нехуманни действия на възрастните спрямо тях; децата трябва да присъстват и да участват в обсъждането на проблеми, които ги касаят, и във вземането на решения (разбира се, в зависимост от степента на зрялост и готовност за това).

Трите „П“ могат да бъдат съотнесени и към определени права на конвенцията, имащи по пряко отношение към осигуряването на грижи и услуги за децата, към защитата им от различни форми на насилие и злоупотреби, които ги унижават като човешки същества, и към участието им в социалния живот. По конкретно:

- *Предоставяне*/осигуряване на права, грижи и услуги за децата се отнася за правото на децата на адекватен жизнен стандарт (чл. 27), изхранване и здравни грижи (членове 6 и 24), правото им на образование (чл. 28 и 29), на семейство (чл. 5; 7; 9; 10; 21–22), на собствена култура, религия, език, обичуване в общността (чл. 30), на отход и почивка (чл. 31), но и на специални грижи за работещите родители (чл. 18; 20); на допълнителни грижи за деца с различни увреждания (чл. 23); на информация (чл. 17).

- *„Протекция“*/защита на децата и отговорността на държавата за това (чл. 24); правото на физически интегритет и на защита срещу експлоатация, малтретиране, дискриминация, незаконно „изнасяне“ в чужбина и пр. (чл. 2; 8; 19; 25; 26; чл. 32–40; чл. 11); държавна и международна закрила на децата и техните права (част II).

- *„Присъствие“* (участие) – правата, които позволяват пълноценното участие на детето в социалния живот (чл. 12–17), в т.ч. чрез достъпа до информация (чл. 17).

За първи път в международен документ за децата се отделя специално внимание на защитата на специфични категории деца: деца бежанци (чл. 22), деца с различни увреждания (чл. 23), деца от малцинствата (чл. 30), деца, засегнати от военни конфликти (чл. 23).

Като всеки документ и Конвенцията има своите несъвършенства. Някои от държавите, постигнали по-добри резултати в гарантирането на човешките права, не приемат, например, ниската възрастова граница (15 години), над която деца могат да бъдат вземани в армията и да участват във военни действия. Други биха искали Конвенцията да защитава правото на децата и на предучилищно възпитание и образование, както и защита срещу използване на деца за медицински експерименти (Минчева-Ризова, М. и И. Ризов, 2000).

С цел отстраняване на някои несъвършенства през 1993 г. се създава работна група, която да изработи допълнителен протокол (с незадължителен характер) към Конвенцията.

Независимо от критиките Конвенцията изигра огромна роля за привличане на вниманието на човечеството към правата на децата. Фактът, че досега само САЩ и Южен Судан не са я ратифицирали (като САЩ са я подписали), показва, че човечеството е узряло да приеме децата като равностойна своя част.

Но съвременната ситуация на децата показва, че те все още се нуждаят от специална грижа, а правата им все още не са напълно реални права. Затова Общото събрание (Генералната асамблея) на ООН скоро след приемането на Конвенцията за правата на детето приема и три Хагски конвенции – за закрила на децата и сътрудничество по отношение на международното осиновяване (1993), за гражданските аспекти на международното отвлечане на деца (1980), за юрисдикция, приложим закон, признаване, прилагане и сътрудничество по отношение на родителската отговорност и мерки за закрила на децата (1996).

На свой ред *Съветът на Европа* също инициира и приема редица конвенции, препоръки и резолюции, които имат пряко или косвено отношение към благополучието и правата на децата през 80 хагски конвенции 90-те години на 20. век. Сред тях са:

- Препоръка № 1065 (1987) на Парламентарната асамблея на Съвета на Европа за трафика на деца и други форми на детска експлоатация;
- Препоръка № 1121 (1990) за правата на децата;
- Препоръка № R(91)11 относно сексуалната експлоатация, порнографията, проституцията и трафика на деца и младежи (септември, 1991 г., Комитетът на министрите на Съвета на Европа);
- Европейската конвенция за упражняването на правата на децата (1996);
- Резолюция № 1099 (1996) за сексуалната експлоатация на децата;
- Препоръка № 1286 (1996) за Европейската стратегия за децата;
- октомври, 1997 г. – Втора среща на високо равнище на държавните и правителствени глави в Съвета на Европа – приема подробен План за действие, който отрежда висок приоритет на защитата на децата;
- Препоръка № 1336 (1997) за борбата с експлоатацията на детски труд като приоритет;
- Препоръка № 1371 (1998) за злоупотребите и небрежното отношение към децата;
- 1999 – Решение на Комитета на министрите на Съвета на Европа за основаване на Комитет на експерти за защита на децата от сексуална експлоатация;
- Препоръка Rec(2001)16 на Комитета на министрите към страните-членки за защита на децата от сексуална експлоатация – срещу сексуалната експлоатация на деца под формата на порнография, проституция, сексуално робство, секс-туризъм и трафик на хора има разрушителен ефект върху детското здраве и психично развитие (приета от *Комитета на министрите на Съвета на Европа на 31 октомври 2001 г.*);
- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(79)17 относно защитата на децата срещу недобронамерено отношение;
- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(85)4 за насилието в семейството;
- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(85)11 за положението на жертвата в рамките на наказателното право и процедури;
- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(87)21 за оказване помощ на жертвите и предотвратяване на виктимизацията;
- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(89)7 относно принципите на разпространение на видеозаписи с насилствено, брутално и порнографско съдържание;
- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(90) 2 за социалните мерки относно насилието в семейството;

- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(93) 2 за медико-социалните аспекти на злоупотребите с деца;

- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № (97)13 относно сплашването на свидетели и правата на защитата;

Сред важните документи и събития, свързани със световното движение за защита на децата и техните права, следва да се посочат и:

- Първият световен конгрес срещу сексуална експлоатация на деца с търговска цел, проведен в Стокхолм от 27 до 31 август 1996 г., и приетите от него декларация и Програма за действие за предотвратяване на търговията с деца, детска проституция и детска порнография.

- Решенията на Международна конференция за борба с детската порнография по Интернет, състояла се във Виена през 1999 г., за криминализиране на производството, разпространението, износа, пренасянето, вноса, умишленото притежание и рекламирането на детска порнография, и подчертавайки значението на по-тесното сътрудничество и взаимодействие между правителствата и интернет индустрията.

- Нормотворческата международна дейност продължава и през новия 21. век. Тя е свързана с реализирането на осемте цели на хилядолетието за развитие, приети на световния форум (Среща на хилядолетието) през септември 2000 г. в Ню Йорк<sup>19</sup>. Постигането на тези цели би подобрило значително положението на децата по света.

По-конкретно тези цели са (Цели на хилядолетието за развитие. България, 2003):

1. Преодоляване на крайната бедност и глад.
2. Постигане на всеобщо начално образование за всички.
3. Насърчаване на равнопоставеността между мъжете и жените и овластяване на жените.
4. Намаляване на детската смъртност.
5. Подобряване на майчиното здраве.
6. Предотвратяване на разпространението на ХИВ/СПИН, малария и други болести.
7. Осигуряване на екологична устойчивост.
8. Създаване на глобалното партньорство за развитие.

Вестник „Guardian“, цитиран от В. Тошкова, обобщава нивата, до които е постигната всяка една цел, на базата на годишен доклад на ООН от 2015 г. (Тошкова, В., 2015):

---

<sup>19</sup> На Срещата на хилядолетието в Ню Йорк през септември 2000 г. – най-голямото събиране на световни лидери в историята – държавни глави и премиери от 189 страни приемат Декларацията за хилядолетието на ООН. С нея държавите се ангажираха за участие в ново глобално партньорство с цел да се намали крайната бедност и постигане на редица цели, всяка от която със срок на изпълнение до 2015 г., които стават известни като „Цели на хилядолетието за развитие“ (ЦХР) (Цели на хилядолетието за развитие“, 2016).

ЦХР<sup>20</sup> 1: Броят на хората, които живеят с по-малко от 1,25 долара на ден, е намалял от 1,9 млрд. души през 1990 г. до 836 млн. души през 2015 г., въпреки че целта броят на хората, страдащи от глад, да намалее с 50%, не бе постигната с малко.

ЦХР 2: Броят на децата, записани в основно училище, значително е нараснал. Извън училище през 2000 г. са 100 млн. деца по света на начална училищна възраст, а през 2015 г. – 57 млн. Но целта за постигане на начално образование за всички също не е постигната. Нетният коефициент на записване се е увеличил от 83% през 2000 до 91% през 2015 г. Последният доклад за постигането на целите за България е от 2014 г., но някои данни в него са от по-ранен период. Според него делът на записаните в начално училище деца е 96,4%.

ЦХР 3: Около 2/3 от развиващите се страни са постигнали равенство между половете в основно образование. Според данните за България през 2012 г. 47,8% от работещите в България са били жени. За сметка на това обаче представителството на жените в парламента през 2014 г. е само 25,2%.

ЦХР 4: Детската смъртност е намаляла с повече от 50% през последните 25 години, спадайки от 90 до 43 смъртни случая на 1000 раждания. Целта на ООН обаче е тази цифра да се редуцира с 2/3. В България детската смъртност е намаляла от 22,1% през 1990 до 11,6% през 2013 г. или с около 50%.

ЦХР 5: Смъртността на майките при раждането на световно ниво също е намаляла наполовина, но и тук целта, която се търси, е спад от 2/3. За сравнение – в България през 1990 г. смъртността на майките при раждане е била 24 на 100 000, докато през 2013 г. 5 на 100 000 или намаление от 79%.

ЦХР 6: Целта за овладяване на разпространението на ХИВ/СПИН до 2015 г. не е постигната, макар че броят на новозаразените с ХИВ е спаднал с около 40% между 2000 и 2013 г. За България данни не са представени.

ЦХР 7: Около 2,6 млрд. души са получили достъп до питейна вода от 1990 насам, така че целта от намаляване наполовина на хората без достъп до по-добри водни източници е постигната още през 2010 г. – пет години преди плана. 663 млн. души в целия свят обаче продължават да нямат достъп до питейна вода. В България почти 100% от населението имат достъп до питейна вода, като едва 0,5% не са имали такъв през 2013 г.

ЦХР 8: Между 2000 и 2014 г. помощта за развитие от богатите държави към развиващите се страни се е повишила с 66% в реално изражение и през 2013 г. е достигнала рекордната сума от 134,8 млрд. долара.

Истината е, че тези ценности и цели са не само „отговорност на народите“, а преди всичко отговорност на правителствата, които имат властта да ги постигнат с политически решения. Защото „картината на масовата бедност, не по-малко от масовите убийства, може да бъде променена благодарение на

---

<sup>20</sup> ЦХР – Цел на хилядолетието за развитие.

човешките усилия“. Защото „няма нито материална, нито морална причина за световния глад“, а „всичко зависи от начина, по който ще изберем да се организираме като жители на планетата Земя“ (Форсайт, Д. П., 2002: 385).

Въпреки това през 2002 г. ООН посвещава 27-та специална сесия на Общото събрание на ООН на децата, наречена „Свят, подходящ за деца“. Като подчертават, че водещият принцип в бъдещите действията ще бъде в името на висшите интереси на детето, делегатите приемат Декларация и План за действие.

Пет години по-късно се провежда нова Специалната сесия на Общото събрание на ООН „Свят, подходящ за деца +5“ (Ню Йорк, 13 декември 2007 г.), посветена на резултатите от реализирането на решенията на специалната сесия за децата от 2002 г. Тази втора сесия е един вид контролна. Отчита се, че „по-малко деца под 5-годишна възраст умират всяка година. Повече деца от всякога посещават училище. Повече еднакви образователни възможности са предоставени на момичета и момчета. Повече лекарства са достъпни за децата, включително за тези, заразени с ХИВ/СПИН. Съществуват повече закони, политики и планове за закрила на децата от насилие, злоупотреба и експлоатация (Декларация от възпоменателната пленарна сесия... „Свят, подходящ за деца +5“, 2007).

Но делегатите споделят и безпокойствата си относно предизвикателствата пред превръщането на съвременния свят в свят, подходящ за деца. Сред тях „премахването на бедността е най-голямото световно предизвикателство, тъй като бедността поставя пречки пред посрещането на нуждите, спазване и пропагандиране правата на всички деца по света. Въпреки окуражаващите постижения броят на децата, умиращи преди петия си рожден ден, продължава да бъде неприемливо висок. Недохранването, пандемията, включително ХИВ/СПИН, както и маларията, туберкулозата и други предотвратими заболявания продължават да бъдат пречка за здравословния живот на милиони деца. Липсата на достъп до образование продължава да бъде значима пречка пред тяхното развитие. Голям брой деца все още са подложени на насилие, експлоатация и злоупотреба, както и на неравенство и дискриминация, най-вече спрямо момичетата“ (пак там).

Тези факти задължават страните-членки на ООН да продължат да работят за прилагане и изпълнение на задълженията спрямо Конвенцията за правата на детето, Факултативните протоколи към нея и други международни инструменти за „спазването на правата (на децата – В. Г.) и насърчаване на благосъстоянието на децата“ (пак там).

На свой ред *Съветът на Европа* също инициира и приема редица конвенции, препоръки и резолюции, които имат пряко отношение към благополучието и правата на децата. Сред тях са:

- Препоръка № R(2000)11 за действията срещу трафик на хора с цел сексуална експлоатация;

- Стратегия на Съвета на Европа „Да изградим една Европа за и със децата“, стартирала през 2006 г. (EU Framework on Law for Children's Rights, 2012 и др.);

- Конвенцията за престъпления в кибернетичното пространство (2001) – особено чл. 9, отнасящ се до детската порнография;

- Конвенцията на Съвета на Европа за закрила на децата срещу сексуална експлоатация и сексуално насилие (2007);

- Стратегия (насоки) на Комитета на министрите към Съвета на Европа за добронамерена справедливост спрямо детето (2010);

- Стратегия на Съвета на Европа за правата на детето (2012–2015).

Не е възможно да се изброят всички решения, препоръки, стратегии, инициативи на европейските институции. Но в групата на важните документи, утвърждаващи съблюдаването на правата на децата в Европа (и в страните членки на Европейския съюз), са и стратегии, програми и пр. на Европейската комисия, като Комюникето „Към една стратегия на Европейския съюз за правата на детето“ (2006), „Дневен ред на Европейския съюз по правата на детето“ (2011) и др. (EU Framework on Law for Children's Rights, 2012).

Всички документи на практика признават правото на децата да имат права, които ги защитават като човешки същества.

### *Обобщение*

Многото документи (конвенции, декларации, протоколи, стратегии...) и решения, свързани с правата на детето, отчитат тези потребностите на децата като специфична социална група. Те са добре написани и отразяват мерки, които звучат убедително и чието прилагане би решило много проблеми, свързани с нарушаването на правата на децата. Но както се казва и в Стратегията на Съвета на Европа за правата на детето – 2012–2015 г., въпреки постиженията все още липсват на национално ниво политики и действия за превенция, както и „за повишаване на обществената осведоменост за децата като истински притежатели на права“ (Стратегия на Съвета на Европа за правата на детето – 2012–2015) – т.е. вероятно част от обществото в някои страни дори и не подозира, че децата имат права!

Реалността днес продължава да е тревожна. Милиони деца по света са експлоатирани жестоко, отвлечани, убивани и малтретирани от възрастни. В самата Европа много деца все още се нуждаят от защита, а „някои форми на насилие (като телесното наказание) все още са юридически и социално толерирани и широко разпространени“ – за какво човешко достойнство и уважение на личността на всяко дете можем да говорим там, където такива „възпитателни мерки“ съществуват и са обществено и законодателно толерирани! „Осигуряването на услуги за децата и техните семейства все още не отговаря на техните потребности. Определена категория деца имат много ограни-

чен достъп до образование, здравеопазване, правосъдие, социална защита и до възпитателна и обгрижваща среда“ (EU Framework on Law for Children's Rights, 2012).

Известно е кои са тези категории деца (социални групи) – деца от малцинствата, деца с увреждания, бежанци и пр. Изкушавам се да добавя и бебетата на България в тази категория, за които в условията на криза, на правителствени и здравни бъркотии и неуредици често в последните години липсват ваксини, което може да е опасно за здравето им. Извън Европа хиляди деца в развиващите се страни умират всяка година от болести, които могат да бъдат избегнати чрез имунизация. Този факт говори за това, че тези деца не са приемани като равнопоставени членове на обществото, в което живеят, че правителствата им не вземат необходимите мерки и позволяват правата им да се нарушават безнаказано. Грижата за тяхното благополучие е оставена в ръцете на често безпомощните им родители.

Затова е необходимо на международно ниво борбата за тяхната защита да продължи. Както казва в заключителното си слово към участниците в международния курс по правата на детето през 2003 г. в гр. Гент (Белгия) белгийският професор Е. Верхелен, ние трябва *„да помним, че човешките права, правата на децата не са подарък, а глаголи за спрягане в сегашно и бъдеще време чрез средствата на всички лични местоимения“*<sup>21</sup>. Тези думи насочват към отговорността, която има (пряко или косвено) всеки човек и всяка организация, всички хора и институции, по отношение на спазването на човешките и детските права и тяхното бъдеще.

В тази посока е оповестения на 20 ноември 2013 г. в Европейския парламент „Манифест за правата на детето“ (Child Rights Manifesto, 2013). Негови съавтори са 14 международни и европейски организации по правата на детето. Манифестът призовава членовете на Европейския парламент на направят по-категорично децата приоритет на политиките на Европейския съюз, на финансирането и законодателството, както и да оценяват системно влиянието на действията на Европейския съюз върху 100-те милиона деца, които живеят на неговата територия. Така както Лисабонският договор направи осигуряването на правата на децата категоричен приоритет на Европейския съюз, а „Хартата на Европейския съюз за фундаменталните права изисква висшите интереси на детето да са от първостепенно значение в Европейския съюз“, така и от страните-членки се очаква „да осигурят, защитят и реализират правата на всяко дете в рамките на техните граници“ (пак там). Ако това се случи, Европа може да се поздравя с факта, че най-накрая правата на детето са станали реално социално постижение както на европейското общество като цяло, така и в отделните европейски държави. И това би могло да бъде добър модел за подражание за останалите страни извън европейския континент в частност и за съвременното човечество – като цяло.

<sup>21</sup> Verhellen, E. (2003) Closing address. IN: Understanding Children's Rights, с. 662.

## ЛИТЕРАТУРА

- Буров, С. и др. (2002) Съвременен тълов речник на българския език. С приложения. 3 изд., В. Търново, GABEROFF-ЕООД.
- Всеобща декларация на правата на човека. – <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=blg> – 15.04.2015.
- Габеров, Ив., Д. Стефанова. (2002) Речник на чуждите думи в българския език. С приложения. 5 прераб. и доп. изд., В. Търново, GABEROFF-ЕООД.
- Георгиева, В. (2014) Цели на хилядолетието на ООН: По пътя към „Бъдещето, което искаме“. – <http://news.unabg.org/blog/2014/07/08/tseli-na-hilyadoletieto-na-onn-po-pytya-km-bdeshheto-koeto-iskame/> – 25.10.2015.
- Гюрова, В. (2002) Културата по правата на детето – шанс и предизвикателство за учителите. С., ИК „Комливес-ЛМ“.
- Декларация от възпоменателната пленарна сесия на високо ниво, посветена на резултатите от специалната сесия за децата „Свят, подходящ за деца +5“ (2007). – [sacp.government.bg/...uredba/...sviat-podhodiasht-deca5...](http://sacp.government.bg/...uredba/...sviat-podhodiasht-deca5...) – 07.08.2015.
- Димитрова, С. (2015) Цели на хилядолетието за развитие – преди и след. – <http://news.unabg.org/blog/2015/01/16/tseli-na-hilyadoletieto-za-razvitie-predi-i-sled/> – 25.10.2015
- Женевска декларация за правата на детето (1924). – [www.parliament.bg/bg/news/ID/3146](http://www.parliament.bg/bg/news/ID/3146) – 03.08.2015.
- Индустриална революция (2015). – <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%D0%98%D0%>... – 10.7.2015.
- Кей, Е. (1991) Възпитанието. – *Педагогика*, 6–7.
- Коменски, Я. А. (1992) Избрани педагогически произведения. С., Просвета.
- Комисия по развитие на Европейския парламент. Доклад относно изпълнение целите на хилядолетието за развитие и определяне на рамката за развитие след 2015 г. (2012/2289(INI)) (2013). – <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP/TEXT+REPORT+A7-2013-0165+0+DOC+XML+V0/BG> – 20.10.2015.
- Конвенция на ООН за правата на детето (1989). – <http://sacp.government.bg/normativna-uredba/mejdunarodni-konvencii/konvencia-pravata-deteto/> – 02.08.2015.
- Корчак, Я. Краля на децата (2012) – <http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=1669829> – 10.12.2012.
- Минчева-Ризова, М. и И. Ризов (2000). Модели за обучението по правата на детето (I–IV клас). Варна.
- Оливър Туист (2015) – <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%>.... – 15.07.2015.
- Права на човека (1993) Брошури № 1–16 на ООН. Ню-Йорк. Прев. от англ. Център на ООН по правата на човека и Министерството на външните работи на Република България.
- Права на човека. Международноправни актове (1993). С., УИП „Св. Климент Охридски“.
- Пролеткульт (2015) – <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1...> – 02.08.2015.
- Сачкова, Е. (1999) С мисъл и грижа за децата. – *Педагогика*, 3.
- Свят, подходящ за деца +5 Декларация (2007) – <http://sacp.government.bg/normativna-uredba/mejdunarodni-konvencii/sviat-podhodiasht-deca5/>... – 06.06.2015.

- Стратегия на Съвета на Европа за правата на детето (2012–2015) – [http://sacp.government.bg/media/cms\\_page\\_media/12/Council%20of%20Europe%20Strategy%20for%20the%20Rights%20of%20the%20Child\\_bg\\_prevod\\_redaktiran.pdf](http://sacp.government.bg/media/cms_page_media/12/Council%20of%20Europe%20Strategy%20for%20the%20Rights%20of%20the%20Child_bg_prevod_redaktiran.pdf) – 20.05.2015.
- Тошкова, В. (2015) Графика на деня: Изпълни ли светът целите на хилядолетието за развитие? – <http://www.investor.bg/sviat/6/a/grafika-na-denia-izpylni-li-svetyt-celite-na-hiliadoletieto-za-razvitie-198298/> – 25.10.2015.
- Форсайт, Д. П. (2002) Правата на човека в международните отношения. Прев от англ. С., Издат. „Слънце“.
- Френе, С (1990). Избранные педагогические сочинения (Состав и ред. Б. Л. Вульфсон).. М., Прогресс.
- Харгската конвенция (1899; 1907) – [http://bg.swewe.net/word\\_show.htm/?1212389\\_....](http://bg.swewe.net/word_show.htm/?1212389_....) – 02.05.2015.
- Харта за детското участие – <http://sacp.government.bg/detsko-uchastie/harta-za-detsko-uchastie/...> – 08.05.2015.
- Харта на основните права на Европейския съюз (2012) – <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT> – 10.07.2015.
- Цели на хилядолетието за развитие (2016) – <http://www.unhcr-centraleurope.org/bg/zanas/upravlenie-i-organizaciya/czeli-na-xilyadoletieto-za-razvitie.html> – 20.11.2016.
- Цоков, Г. (2012) Предизвикателства пред управлението на съвременната училищна организация. – <http://galintzokov.blogspot.com/> – 16.11.2012
- Цели на хилядолетието за развитие. България (2003). – [http://cwsp.bg/upload/docs/MDG\\_presentation.pdf](http://cwsp.bg/upload/docs/MDG_presentation.pdf)
- Are there universal Children's Rights? How can we rethink the assumptions of „The United Nations Convention on the Rights of the Child“? (2013) – [http://ucl.ac.uk/network-for-children-activism/w/Are\\_there\\_universal\\_Children's\\_Rights?.%3F\\_How\\_can\\_we\\_rethink\\_the\\_assumptions\\_of\\_The\\_United\\_Nations\\_Convention...](http://ucl.ac.uk/network-for-children-activism/w/Are_there_universal_Children's_Rights?.%3F_How_can_we_rethink_the_assumptions_of_The_United_Nations_Convention...) – 02.05.2013.
- Busuttil, F. (2015) Child prostitution. – <http://www.humanium.org/en/child-prostitution...> – 05.04.2015.
- Busuttil, F. (2015a) Child trafficking. – [http://www.humanium.org/en/child-ltrafficking ...](http://www.humanium.org/en/child-ltrafficking...) – 05.04.2015
- Child Labour (2015) – <http://www.humanium.org/en/child-labour...> – 5.4.2015.
- Child Rights Manifesto (2013) – <http://www.eurochild.org/projects/child-rights-manifesto/...> – 20.05.2015.
- Children and childhood in our contemporary societie (1998) (Ed. by D. K. Behera). Delhi, Kamla – Raj Enterprises, № 2.
- Children's Rights (2015) – <http://www.hrw.org/node/112936> – 08.05.2015 – виж: Archard, D. W. (2014).
- Children's Rights (2015a) – [http://en.wikipedia.org/wiki/Children%E2%80%99s\\_rights...](http://en.wikipedia.org/wiki/Children%E2%80%99s_rights...) – 10.06.2015.
- Children's Rights History (2015) – [http://www.humanium.org/en/childrens-rights-history ...](http://www.humanium.org/en/childrens-rights-history...) – 05.04.2015
- Children's Rights movement (2013) – [http://www.en=wikipedia.org/wiki/Children%27s\\_rights\\_movement...](http://www.en=wikipedia.org/wiki/Children%27s_rights_movement...) – 18.06.2013.
- Class BBA-L11-Social Institution (2015) – <http://www.slideshare.net/terai/bba-l11-dt-social-institution-presentation> – 10.02.2015.

- Les droits de l'enfant: cela vous concerne aussi (1997) Guide de formation sur les droits de l'enfant. Comité belge pour l'UNICEF.
- EU Framework on Law for Children's Rights (2012) – <http://www.europarl.europa.eu/committees/en/studiesdownload.html> – 20.05.2015.
- Flekkóy, M. G. (1993). Children's Rights. Gent, Gent University.
- Geneva Declaration of the Rights of the Child, 1924 (2015) – <http://www.humanium.org/en/childrens-rights-history/references-on-child-rights/geneva-declaration> ... – 05.04.2015.
- The meaning of the child and the rights of the children, 2014 – [http://www.humanium.org/en/child-rights/Rights\\_of\\_the\\_Child](http://www.humanium.org/en/child-rights/Rights_of_the_Child) – 15.10.2014.
- Verhellen, E. (1994) Convention on the Rights of the Child. Leuven Apeldoorn, Garant.
- Verhellen, E. (2000) Convention on the Rights of the Child. 3th rev. ed., Leuven/Apeldoorn, Garant.
- Verhellen, E. (1999) Facilitating Children's Rights in Education: Expectations and Demands on Teachers and Parents. – *Prospects*, Vol. XXIX, № 2, June 1999.
- Verhellen, E. (2003) Closing address. IN: Understanding Children's Rights (2003). Collected papers presented at the sixth International Interdisciplinary Course on Children's Rights, held in Ghent University, December 2003. Children's Rights. Ghent, Ghent University Center.
- Verhellen, E. (2003a). Children's Rights in Europe. – IN: Understanding Children's Rights (2003). Collected papers presented at the sixth International Interdisciplinary Course on Children's Rights, held in Ghent University, December 2003. Children's Rights. Ghent, Ghent University Center.

*Постъпила май 2017 г.*

Рецензент:  
доц. д-р Снежана Янакиева